Nawoord

Weinig genres in de Grieks-Romeinse literatuur lijken zo ver van ons verwijderd als het leerdicht. Moderne lezers voelen al bij het woord een zeker onbehagen opkomen. Bij 'gedicht' denken we vooral aan lyrische, persoonlijke expressie, iets wat haaks lijkt te staan op lering. Daarmee is een 'leerdicht' een onmogelijkheid, een vreemde paradox geworden.

Maar de kloof die hier gaapt tussen oudheid en twintigste eeuw is niet zo groot als ze lijkt. Het valt met de antieke didactische gedichten alleszins mee. Vaak blijken ze helemaal geen dorre traktaten in versvorm, maar juist schitterende poëzie. Zo behandelt *Over de natuur* van de Romein Lucretius (1e eeuw v.Chr.) de atoomleer volgens Epicurus op een zeer poëtische manier. Pakkende beelden, vergelijkingen, voorbeelden uit het dagelijkse leven, felle aansprekingen en uitroepen, en vooral ook de intense aandacht voor de taal maken zijn werk tot een superieur gedicht, ook voor wie geen bijzonder belang hecht aan Epicurus' leer. Het oudst bewaarde voorbeeld in het genre, de *Werken en dagen* van de Griek Hesiodus (7e eeuw v.Chr.), vormt een soort almanak voor de boer. Dat zal op het eerste oog niet iedereen aanspreken, maar juist doordat hierin de thema's gepresenteerd worden vanuit het perspectief van een gewone boer, krijgen we een levendige kijk op het dagelijks bestaan in de oudheid.

Voor veel antieke leerdichten is iets soortgelijks te zeggen. Steeds zoeken de schrijvers er naar een goede balans van 'lering' en 'vermaak'. Vooral in de Romeinse literatuur geldt dit eigenlijk voor alle genres. De amusementswaarde van literatuur is er onafscheidelijk gekoppeld aan het nuttige en leerzame. Als schrijvers zoals Cicero, Horatius of Quintilianus over mooie literatuur spreken, is het voor hen vanzelfsprekend dat die ook ergens toe dient. Tegen deze achtergrond is het dan ook niet vreemd dat het leerdicht in de oudheid een hogelijk gewaardeerd genre is. Het wordt in rangorde geplaatst in de buurt van het meest verheven genre, het epos, waarmee het bijvoorbeeld het metrum van de hexameter gemeen heeft.

Toen Vergilius in het jaar 36 v.Chr. begon aan zijn gedicht over de landbouw, de *Georgica*, was hij vierendertig jaar oud. Als dichter was hij tot dan toe vooral bekend geworden door zijn *Bucolica*, een bundel herdersdichten waarin evocaties van een dromerige, pastorale wereld moeiteloos samengaan met toespelingen op de politieke actualiteit. (Het grote epos *Aeneïs* zou hij pas op het eind van zijn leven schrijven.) Zijn dichtwerk had hem in contact gebracht met Maecenas. Deze rijke en machtige heer verzamelde vanaf 40 v.Chr. een aantal jonge dichters om zich heen en trad op als hun beschermheer, ook in materiële zin. Politiek stond Maecenas aan de top, als nauwe vriend van Octavianus, de latere keizer Augustus. Het is op verzoek van Maecenas dat Vergilius zich wijdde aan zijn grote leerdicht.

Op het literaire vlak schaarde hij zich hiermee in de inmiddels lange, eerbiedwaardige traditie van didactische poëzie. Behalve door de al genoemde Hesiodus en Lucretius liet hij zich inspireren door een keur van geleerde dichtwerken uit de Hellenistische tijd. Ik noem hier vooral de *Verschijnselen* van Aratus, een gedicht over astronomie en meteorologie, en de (nu verloren) *Oorzaken* van Callimachus, waarin via mythologische verhalen de oorsprong van allerlei gewoonten en religieuze plechtigheden verklaard werden. Van al die voorgangers is de dichter zich terdege bewust, en hij verwijst er ook voortdurend naar.

Politiek gesproken vond Vergilius' *Georgica* een welkom onthaal. In de zeven jaren dat hij het werk schreef, was de situatie in Rome nog uiterst onzeker. Na een aantal jaren van felle burgeroorlogen was Octavianus bezig zijn macht te vestigen en uit te breiden, maar zijn positie werd pas na de slag bij Actium in 31 v.Chr. min of meer onbetwist. De jonge alleenheerser had natuurlijk alle belang bij literatuur die zijn zaak diende. Aan die voorwaarde voldeed de *Georgica*, waarin oud-Romeinse deugden worden aanbevolen en de nadruk ligt op stabiliteit en orde.

Toch is de *Georgica* geen propaganda of een poging om de klok domweg terug te zetten. In het gedicht komen verschillende aspecten van het boerenbedrijf aan bod, zoals de veldgewassen, de bomen, het vee en de bijen. Maar voor een gewone boer is het werk volkomen onbruikbaar als handboek. Daarvoor is het te fragmentarisch, te vaag, te poëtisch. Het lezen van een paar bladzijden is voldoende om te merken dat het de dichter helemaal niet om die concrete

'leerstof' gaat. Het landleven wordt met veel liefde voor details beschreven, maar het zijn geen technische gegevens waar een boer in de praktijk mee uit de voeten zou kunnen. Wie een boerenbedrijf wilde opzetten, kon hiervoor beter een prozatekst raadplegen, zoals *De landbouw* van Varro. Wat Vergilius wil overbrengen, ligt kennelijk op een ander, hoger vlak. Oftewel: er staat niet wat er staat.

Wat is dan wél het eigenlijke doel van de dichter? Dat is niet zo gemakkelijk uit te maken. Het gedicht roept een *sfeer* op van hernieuwde interesse in oude waarden, met veel van de dromerigheid van de *Bucolica*. Op veel plaatsen lijkt het een uitdrukking van verlangen naar harmonie, naar de rust en eenvoud van het landleven van weleer. Juist in de concreetste beelden wordt die diepere achtergrond zichtbaar. De stof is als het ware transparant. Het kleinste detail probeert het grootste, meest onzegbare te vatten. Hierbij is de mogelijke indruk van naïviteit en directheid bedriegelijk. We moeten steeds bedenken dat het gedicht het produkt is van een geleerde dichter, werkend in een stedelijke cultuur.

Het is tekenend dat de *Georgica* geen eenduidig opgewekte en blijmoedige lofzang is op de vreugden van het landleven. De sombere noodzaak van keihard ploeteren en zwoegen heeft er juist een prominente plaats in gekregen. En wie de passage over veeziekten leest, of de vele verwijzingen naar vergeefse strijd tegen de natuur en algehele mislukking (zoals aan het slot nog eens subliem is verbeeld in het beroemde verhaal van Orpheus en Eurydice), ziet dat de schaduwzijden van het landleven bepaald niet buiten beeld blijven. Of zijn dit niet meer dan wolkjes aan een heldere hemel?

Met de laatste vraag belanden we midden in de hedendaagse discussie over de *Georgica*. Eeuwenlang is het werk namelijk wel degelijk gezien als een strikt opbouwend leerdicht, een opvatting die ook vandaag de dag nog voortleeft. Wie een encyclopedie opslaat of een studie over Vergilius leest, loopt nog een grote kans die aan te treffen. Aan de andere kant wordt in veel recente Angelsaksische studies over Vergilius het accent juist op de sombere passages in de *Georgica* gelegd. De negatief te duiden plaatsen zijn nu niet langer schapewolkjes, maar een ondoordringbaar, zwart wolkendek. Het gedicht als geheel neemt in deze opvatting de contouren aan van een tragedie waarin het noodlot van de vergeefs zwoegende mens bezongen wordt.

Zoals Vergilius zijn *Georgica* schreef ten tijde van grote politieke en maatschappelijke onrust, zo begon Ida Gerhardt haar vertaling *Het boerenbedrijf* aan het eind van de tweede wereldoorlog. In 1942 was zij gepromoveerd op een vertaling van boek 1 en 5 van Lucretius' *Over de natuur*. Een dichteres die zich aan het vertalen van oude teksten waagt, dat was in die jaren niet zo gebruikelijk. Binnen de gelederen van de classici werd het maken van literaire vertalingen meestal slechts misprijzend bekeken. Typerend in dit verband is een bundel essays van hoog- en zeergeleerde Nederlandse classici uit 1958 onder de titel *Is de Griekse litteratuur vertaalbaar?* Het antwoord op deze vraag was voor de meesten een krachtig 'nee'. Maar Ida Gerhardt geloofde wel degelijk aan de mogelijkheid om te vertalen, en ging er ook na haar promotie mee door.

Tijdens haar werk aan *Het boerenbedrijf* woonde Ida Gerhardt in Kampen. Er is meer dan eens op gewezen dat dit van invloed was op haar werk, zoals door Marie van der Zeyde in haar boekje *De hand van de dichter* over Ida Gerhardt. 'Ze werkte er hard en met vreugde,' zegt zij. En over het vertalen in Kampen luidt het: 'waar zou men dat beter kunnen doen dan hier midden in het boerenland, en met zoveel boerse informatie ter beschikking?' Dat lijkt wel wat naïef en romantisch, de erudiete dichteres die voor haar informatie over Vergilius te rade gaat bij Kamper boeren. Toch wordt het bevestigd door uitlatingen van Ida Gerhardt zelf. In een interview in *Trouw* uit 1968 zegt ze zelfs: 'ik heb het vertaald naar de werkelijkheid. De boeren die ik het liet lezen vonden het leuk. Hier en daar haalden ze er een "fout" uit.'

Marie van der Zeyde geeft een beeldende beschrijving van het vertaalwerk. Na een paar citaten uit de vertaling vertelt ze: 'Dit was Ida's werk in de hongerwinter,—en toen ik begin 1945 naar Kampen kwam afzakken en vijf maanden lang de Kampense gastvrijheid genoot, was het werk van ons samen. Iedere avond, in jassen gehuld aan weerszijden van een dovende kachel, met hongerige magen en in het donker (het oliepitje was een luxe), ploeterden wij op de *Georgica*. Toch een rijk rantsoen, achteraf beschouwd!'

Ida Gerhardt heeft ongetwijfeld een inhoudelijke overeenkomst tussen haar eigen werk en dat van Vergilius gevoeld. Haar vertaalwerk is geheel doordrongen van haar dichtwerk, en omgekeerd. Soms gaat het om frasen en motieven uit vertalingen die terugkomen in gedichten. Ook kan het vertaalwerk zelf object worden van een poëtische bespiegeling. Tenslotte gaan nogal wat van haar gedichten expliciet over literaire werken uit de oudheid.

Zo schreef ze over de *Georgica* het volgende gedicht, in de bundel *Het Sterreschip*:

GEORGICA

labor improbus

Ik ben een tuinman, niets dan dat,
met aarde en met mest bespat;
ik buig mij neer, ik richt mij op,
ik klem de schoffel en de schop.

Ik wied, ik volg mijn diepste wet
als ik de naakte zaailing zet;
ik richt mij op, ik buig mij neer.
Een tuinman ben ik en niets meer.

Ga ik met donker stram naar huis,
de pijn spaart schouderblad noch kruis.
Ik waak nog als ik rusten mag.
Mijn land, mijn land: het is kort dag.

Delft straks uw spa voor mij de wig,
vergeet waar ik geborgen lig.
Voorbij mijn moeite, nood en pijn
moet er een tuin van sterren zijn.

Tussen de publikatie van de Vergilius-vertaling (1949) en *Het Sterreschip* (1979) ligt dertig jaar. Of het bovenstaande gedicht al die tijd in portefeuille is gebleven, dan wel pas in de jaren '70 is ontstaan, kan ik niet uitmaken. Maar gezien de grote eenheid van Ida Gerhardts hele oeuvre maakt dit niet zoveel uit. De zeggingskracht en relevantie blijven er even groot bij.

De titel laat er geen misverstand over bestaan dat we dit gedicht in verband moeten brengen met de *Georgica*. Daarop wijst ook het motto *labor improbus*, een uitdrukking van Vergilius, in *Het boerenbedrijf* vertaald als 'koppig werk'. Daarom lijkt het zinvol om te kijken wat voor thema's en motieven het gedicht bevat.

Nederigheid en hard werken, dat zijn wel de eerste dingen die naar voren komen. De eerste twee strofen slaan een toon aan die voor Ida Gerhardts doen nogal bescheiden lijkt. Ritme en rijm suggereren de noeste arbeid van de kleine landman, in telkens weer herhaalde, vermoeiende bewegingen. In strofe drie wordt de bescheidenheid, via het besef van pijn en plicht (*ik waak nog als ik rusten mag*), gevolgd door de profetisch geheven vinger: vaderland, let op uw zaak, het einde is nabij! De slotstrofe begeeft zich in 'het hogere'. Daar klinkt een religieus geladen hoop op beloning in een geïdealiseerd hiernamaals (*een tuin van sterren*). Iedere lenteachtige romantiek of bucolische idealisering van het landleven ontbreekt. In plaats daarvan overheerst een haast Calvinistische sfeer van sombere plichtsbetrachting en geduldig gedragen leed. Van harmonie en rust wordt hooguit gedroomd; de realiteit is die van stug, moeizaam voortploeteren in mest en klei. Volharding, plicht en arbeid. Uit Ida Gerhardts *Verzamelde Gedichten* blijkt duidelijk dat dit wezenlijke thema's zijn uit haar eigen poëzie. Op zijn minst kan dus gezegd worden dat zij specifieke dingen herkent in het antieke werk en die eruit licht.

RAAIGRAS EN HAVER

De discussies over de negatieve of positieve grondtoon van de *Georgica* zijn van later datum dan Ida Gerhardts vertaalwerk. Toch lijkt *Het boerenbedrijf* vaak verrassend dicht bij de 'pessimistische' school te staan. Ida Gerhardt vertaalt heel duidelijk niet op een naïef optimistische manier. Haar toon suggereert juist zware ernst en een sombere levensbeschouwing. Liefde voor de natuur en ontroering door schoonheid maken wel deel daarvan uit, maar zeker ook

gevoel voor vergankelijkheid en leed. Trots en bewondering voor de mens staan er naast droefheid en eenzaamheid. Concrete aandacht voor 'het hier en nu' naast nostalgie en hunkering naar eenheid met een ongerepte natuur.

Dit zijn allemaal elementen die we ook in haar gedichten kunnen terugzien, gekleurd door eigen religieuze opvattingen. De vertaling past zodoende heel goed bij haar dichtwerk en vormt er een eenheid mee, maar doet ook volledig recht aan Vergilius. Ida Gerhardt staat als het ware midden tussen een traditionele interpretatie en een moderne. Misschien kun je zelfs zeggen dat ze daardoor die tegenstelling ontstijgt. Ze laat *beide* kanten van Vergilius' werk zien, de lichte én de donkere.

Alleen al om deze reden is de vertaling nog steeds van grote waarde. De lezer die zich openstelt om het wat gedragen Nederlands op zich te laten inwerken wordt rijkelijk beloond. Vooral dé vele zeldzame Latijnse begrippen uit de sfeer van de landbouw zijn met aanstekelijke liefde vertaald. Wie kent er nog 'hard raaigras en schrale haver', 'klis en driedistel'? Waar vind je nog 'stoppelstro' en 'bevergeil'? En wanneer hoor je nog 'traag dokkerende karren' of een 'dorsslee'?

Het boerenbedrijf geldt inmiddels als een klassiek geworden vertaling. Ida Gerhardt werd er in 1968 voor onderscheiden met de Martinus Nijhoff-prijs. Maar het boek is méér. Dankzij de woorden van de dichteres is *Het boerenbedrijf* ook prachtige Nederlandse poëzie.

Vincent Hunink

Vergilius

Het boerenbedrijf

vertaald en van aantekeningen voorzien
door Ida Gerhardt

Athenaeum—Polak & Van Gennep
Amsterdam 1994